

“Пішли в Московію від мене письмена...”

“КИЯНИ В МОСКОВСЬКІЙ РУСІ — ГОСПОДАРИ СТАНОВИЩА...”

Феномен Івана Зарудного

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
генеральний директор
Культурного центру
України в Москві
в 2001—2015 роках,
м. Київ

Завершуємо друкувати
розповідь
Володимира Мельниченка,
академіка Національної академії
педагогічних наук України,
лауреата Національної премії
України імені Тараса Шевченка,
про перенесення київської
вченості, культури й освіти
до Москви
у XVII—XVIII століттях
(початок розповіді
див. у №№ 5 і 6, 2017 р.)

В науковій літературі давно визнано, що з другої половини XVII століття в московській храмовій архітектурі дуже відчутним був український вплив. Та що там у монографіях учених — навіть у популярному дореволюційному путівнику “По Москве” зазначалося: *“Весь новый строй храмовых форм был продиктован украинским духовенством, ещё со второй трети XVII века укрепившимся в Москве и внесшим в неё зачатки европейского просвещения и науки”*. У цьому зв’язку пильну увагу привертає московська доля великого українця, архітектора, художника, скульптора **Івана Зарудного**, якого відомий учений у галузі історії архітектури, академік **Ігор Грабар** назвав *“видатним зодчим, будівничим одного з кращих архітектурних пам’ятників Москви і всієї Росії”* [1], тобто Меншикової вежі.

Майстер походив зі знатного козацько-старшинського роду Зарудних, який з початку XVII століття закорінився на теренах Слобожанщини — Святогорського монастиря, Ізюмщини*. На час закінчення Києво-Могилянського колегіуму і пізніше Іван Зарудний отримав виучку в архітектурних майстернях українських мистців. Очевидно, що на молодого й здібного студента звернув увагу **Варлаам Ясинський**, який у 1665—1673 рр. очолював колегіум, потім був архимандритом Лаври, а від 1690 р. — київським митрополитом. У подальшому важливу роль у житті Зарудного відіграли **Йоасаф Кроковський і Стефан Яворський**.

Відомо, що наприкінці 1680-х рр. Іван Зарудний опинився серед людей, близьких до **Івана Мазепи**, який розгорнув величезну будівничу діяльність, фактично зробивши архітектуру національним пріоритетом. За роки гетьманства (1687—1709) Мазепа став фундатором дванадцяти нових та двадцяти реконструйованих храмів. Це була не лише меценатська діяльність, а виважена державна політика створення представницького архітектурно-храмового середовища, відповідного новим суспільним потребам і можливостям.

З кінця 1690 р. Іван Зарудний неодноразово приїздив у Москву за дорученням Івана Мазепи в іпостасі своєрідного уповноваженого з питань культури й храмового будівництва. На початку XVIII століття Стефан Яворський, який очолював Слов’яно-греко-латинську академію в Москві (в Заїконоспаському монастирі) залучив Зарудного до будівництва в монастирі Спаського собору. За протекцією Мазепи і за підтримки Яворського талановитий архітектор навчався за кордоном, зокрема в Італії та Польщі.

Серед храмових споруд, зведених архітектором після повернення до Москви, на першому місці стоїть вже згадана знаменита Меншикова вежа, яку занесено до російського “Хроноскопу” — літопису фактів і подій історії за два тисячоліття від Різдва Христового за 1707 р.: *“В Москве Иваном Петровичем Зарудным закончено строительство (с 1705) Меншиковой башни (церкви Гавриила Архангела)”*.

* У свій час Ігор Грабар помилково припустив, що Іван Зарудний народився в Західній Україні під Луцьком, але ніхто не ставив під сумнів безумовне українське походження Майстра.

Побудована на замовлення сподвижника Петра I **Олександра Меншикова**, церква затьмарила собою в віках ненависні українцям імена, залишивши в нашій пам'яті ім'я геніального земляка Івана Зарудного, який започаткував нею нове століття, маніфестував новий стиль — бароко, відкрив Європу.

Я багато разів відвідував цей дивовижний храм, особливо в той час, коли писав книгу “Українські наголоси московських храмів”. На самому початку 2010 р., коли робота над нею була в розпалі, прийшов до церкви Архангела Гавриїла зранку, запалив найперші в той день свічки, довго стояв, схиливши голову перед українським генієм... Вийшов і вкотре з особливою душевною гордістю прочитав: *“Памятник архитектуры. Церковь Архангела Гавриила. Построена в 1707 году зодчим И.П. Зарудным”*.

Великий майстер звів у Москві архітектурне диво, в якому вперше так доцільно й вишукано було використано сюжетну скульптуру. Над масивною основою церкви Зарудний стрімко підніс небачені для Москви восьмигранні яруси — два кам'яні та один дерев'яний. Вони мали просторі прорізи, що стали прекрасним резонатором для півсотні дзвонів, які було куплено в Лондоні разом із циферблатними дзигарями-курантами (!), встановленими на останньому ярусі з усіх чотирьох боків. Куранти відбивали кожні 15 хвилин, а опівдні в 50 дзвонів виконували півгодинний концерт. Такого тоді не було навіть на Спаській вежі Кремля! Але й це ще не все, що втнув український архітектор. Він увінчав церкву 13-метровим шпилем із позолоченим ангелом. Річ не лише в тому, що такий шпиль був у Росії першим (!) і вже пізніше з'явився в Петербурзі на Петропавловському соборі. Головне, що завдяки йому Меншикова вежа стала приблизно на три метри вищою за дзвіницю Івана Великого в Кремлі! Це було категорично не прийнято в Москві! На таку геніальну зухвалість, очевидно, мав право лише українець Іван Зарудний. У 1723 р. під час грози блискавка вдарила у шпиль з позолоченим ангелом, і верхній дерев'яний ярус згорів. У цьому, на думку сучасних москвознавців, побачили крах Меншикова, який намагався вивищити себе: *“Але Меншикова вежа — все ж церква, і як така присвячена архангелу, чину небесному”*.

Отож! Українець Іван Зарудний будував саме церкву, а не пам'ятник Меншикову! Тому її архітектуру доцільно пояснювати не містичним мудруванням, а нестримним вертикальним тяжінням української храмової архітектури. У вже згаданому дореволюційному путівнику “По Москві” було визнано вкрай важливий український наголос у московських храмах: *“Украинское стремление форм храма вверх, отвечающее руководящей мысли стремления религиозно настроенного духа к небесам и украинскую “ярусность”, т. е. наложение уменьшающихся четвериков и восьмериков в форме столба или башни”*. Здається, що й у сучасних виданнях не сказано краще про домінування вертикальної організації простору в тодішній українській церковній архітектурі, про утвердження духовного начала, втіленого у святонебесному спрямуванні храмів.

Немає жодного сумніву, що видатний витвір Івана Зарудного бачив Тарас Шевченко, коли 20 березня 1858 р. відвідав свого приятеля **Аполлона Мокрицького**, який працював і мешкав на М'ясницькій вулиці. На початку цього століття я показував храм Архангела Гавриїла всім великим українцям, які відвідували Культурний центр України в Москві — **Борису Олійнику, Івану Драчу, Лесю Танюку, Роману Лубківському, Миколі Жулинському, Сергію Гальченку**... Так само, як і церкву Іоанна Воїна на Якиманці, зведену Зарудним у 1709—1717 рр., освячену випускником Києво-Могилянської академії, Патріаршим місцеблудителем, митрополитом Рязанським **Стефаном Яворським**. Досконалість архітектурного абрису церкви, легкі витончені пропорції, тонке мереживо білокамінного узорчастого різьблення, сяяння позолочених маківок і ажурних хрестів постійно викликають захоплення в усіх цінителів храмового будівництва.

Незважаючи на те, що навколо намоленого місця з архітектурною перлиною Зарудного стрімко ростуть безликі московські новобудови, храм, від якого не можна відвести очі, одухотворяє старовинну Якиманку. Великий український зодчий і сьогодні показує, наскільки він духовно вищий і талановитіший від сучасних московських архітекторів.

Меншикова вежа у м. Москві.
Архітектор — Іван Зарудний

У 1707 р. Зарудного, який утілював свій геній у Меншиковій вежі, було призначено керівником (суперінтендантом) “Палати ізуграфства”, що наглядала за художниками “іконного й живописного писання”. В Указі **Петра I** говорилося: “...Надзиращи и ведать их, кроме всех приказов, и свидетельствовать иконы, объявлять признаками, которые им впредь даны будут, и смотреть прилежно у себя Ивану Зарудному... И ведать ему, Ивану, с ведома преосвященного Стефана (Яворського. — В.М.), митрополита Рязанского и Муромского. А за высочайшую честь святых икон и в благопотребном изуграфстве управительного надсмотрения писаться ему, Ивану, супер-интендентом”.

У листах до Меншикова Зарудний підписувався як “головний над житлами директор”, тобто, кажучи сучасною мовою, головний архітектор Москви. Ігор Грабар писав, що у 1700—1714 рр. Зарудний “можливо, очолював усе московське будівництво”. Втім, обіймаючи таку значну посаду, Майстер фактично контролював роботу художників і архітекторів усієї країни, впливав на її духовне й культурне життя.

У новітній “Московской энциклопедии” зазначено, що Зарудний “вніс значний вклад у розробку архітектури триумфальних воріт, побудувавши одну із 9 споруд на честь Полтавської битви 1709 р. і монумент із уперше застосованими 2-колонними портиками “Триумфальні ворота від Синоду” у Китай-городі біля церкви Казанської богородиці (1721—1723, на честь миру зі Швецією)”.

Зарудний будував будинок **М. Апраксина** (1712—1714), московський Синодальний дім (1723, не зберігся). З іменем Зарудного пов’язують й інші московські споруди — церкву Петра і Павла на Новій Басманній вулиці, палати **Аверкія Кирилова** на Берсеневській набережній. Влітку 1725 року він очолив ремонт і відновлення розписів у Грановитій палаті Кремля [2].

Грабар вказав на Зарудного, як на “творця найзагадковішого і найнезвичайнішого з усіх творінь початку XVIII століття — казкової церкви Знамення у селі Дубровиці біля Подольська”. При цьому Грабар наголошував, що, будуючи її, Зарудний “явно згадував Україну”: “Вже одна ідея увінчати церкву не просто куполом, а короною не прийшла б у голову кровному московському зодчому. Українцю вона була рідною, бо корона — емблема слави “царя небесного” і як така була не раз використана на його батьківщині”.

Підбиваючи підсумки трудів і днів Івана Зарудного, академік Ігор Грабар писав:

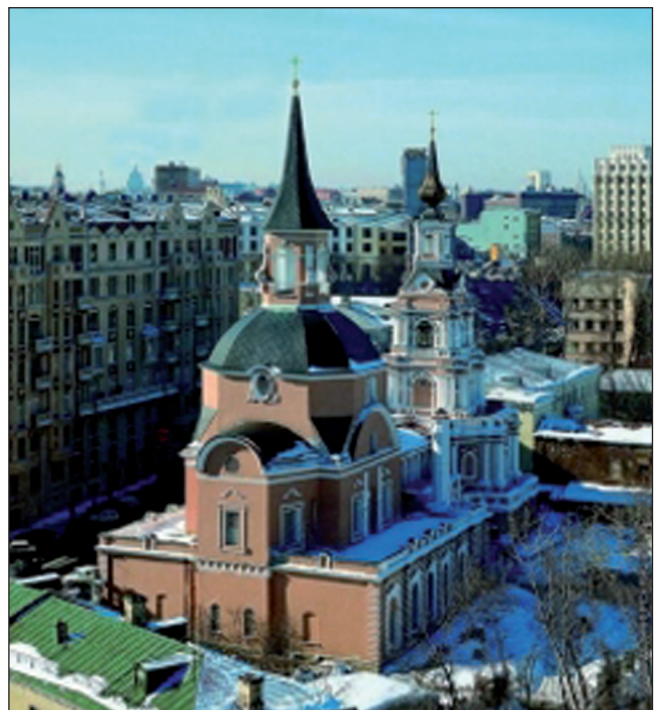
“Приходиши до висновку, що за яскравістю й багатогранністю таланту, за силою уяви, за відчуттям сучасності й новизни, а також за великою образністю своїх творінь, він нагадує майстрів епохи Відродження... Архітектурна спадщина Зарудного взагалі дала наступним московським зодчим такий багатий матеріал форм і прийомів, що їх вистачило не лише до кінця XVIII, але й до початку XIX століття” ([3]).

Грабар наголошував, що Зарудний, очевидно, був першим архітектором не іноземцем, який уже перейшов на рисування й креслення своїх споруд. Друге його важливе нововведення — багате використання

реалістичної скульптури. Зарудний також значно збагатив українську тенденцію до висотності та ярусності церков. Крім того, застосовуючи прийом восьмериків на четверику, майстер зробив цілий ряд нових знахідок, які потім багатьма наслідувались.

Феномен Івана Зарудного виріс із всесвітньо-відомого стилю архітектури (друга половина XVII — початок XVIII століть), який звично називають українським бароко. Втім сучасні вчені вважають, що таке визначення є умовним через глибоку феноменологічну відмінність цього стилю від, наприклад, італійського бароко, що стало органічним завершенням тривалої епохи Ренесансу. Взагалі культурний контекст розвитку українського бароко виходив далеко за межі барокового напрямку західно-європейської культури, входячи до світової культури самотньо-яскравим, національно-своєрідним і неповторним явищем. У сучасній “Історії української архітектури” зазначено, що, сприйнявши під кінець розвитку згаданого періоду певні пластичні засоби барокової архітектури, українське зодчество все-таки розвивало власні будівельні концепції: “Тому архітектура цього періоду демонструє своєрідний синтез в умовах хронологічної ретардації обох європейських стилів (ренесансу та бароко) на українських теренах. Споруди, комплекси й ансамблі цього періоду позначені яскравою національною індивідуальністю і є цінним внеском України до скарбниці світової архітектури” [4].

Москва, зрозуміло, відчувала на собі, передусім, через Івана Зарудного, наймогутніший вплив української концепції храмового будівництва, в якому особливо сильно виявилися важливі здобутки національної традиції.

Церква Петра і Павла у м. Москві, спорудження якої пов’язують з іменем Івана Зарудного

УКРАЇНЦІ ЗБУДИЛИ МОСКВУ ВІД ВІКОВІЧНОГО ДРІМАННЯ

Важливим проявом української духовної присутності в Москві стала слобода Хохловка (тепер — Хохловська площа та Хохловський провулок*) — поселення українців (хохлів) у XVII ст. Його виникнення, напевне, пов'язане з близькістю до Маросейки, де в XVII—XVIII століттях знаходився Малоросійський постоялий двір (навпроти Златоустинського провулка, на місці сучасних будинків №№ 9 і 11). Тут зупинялася свита офіційних представників гетьманів України та інші малоросійські гості Москви. Скорочена назва постоялого двору — Маросейка — дала ім'я вулиці (у 1954—1990 рр. — вулиця Богдана Хмельницького). **Тарас Шевченко** бував у цьому районі міста. 20 березня 1858 р. записав у щоденнику, що після відвідання Кремля вийшов “на Покровку”. Це означало, що поет пройшовся й Маросейкою. Річ у тому, що Покровка, подібно до всіх радіальних вулиць Москви, починалася в давнину як дорога. Зі зростанням Москви довжелезний шлях ділився на окремі відрізки-вулиці, які москвичі для зручності називали своїми, народними, іменами. Скажімо, вже з XVII століття початок вулиці Покровка — від Ільїнки до Покровських воріт — називався в народі Маросейкою, проте офіційно цю назву було прийнято лише наприкінці першої половини XIX ст., про що Шевченко, напевне, не знав.

Цікаво, що у той час Маросейкою називався також один із провулків, що виходив на Поварську вулицю (можливо, нинішній Мерзляківський провулок). Це свідчить про чималу скупченість вихідців із України і в арбатському ареалі. До речі, назва Маросейка настільки старовинна, що на початку 60-х рр. XIX ст. вона навіть була у поета **Петра Вяземського** символом старої Росії:

**Русь в кичке, в красной душегрейке,
Она как будто за сто лет
Живет себе на Маросейке,
А до Европы дела нет.**

Друг **Олександра Пушкіна**, приятель **Михайла Максимовича**, великий цінитель творчості **Миколи Гоголя** князь Петро Вяземський, очевидно, не відав, як точно передав українську всепроникність у московське життя-буття. Тільки малороси насправді своєю великою вченістю та культурою фактично відігравали роль європейців у тодішній Москві.

Значною мірою завдяки українським діячам науки, культури і церкви Москва й після перенесення **Петром I** офіційної столиці до Петербурга (1712)

Феофан Прокопович

зберігала значення “первопрестольной” столиці, важливого політичного, релігійного, економічного і культурного центру.

За Петра I перехід у Москву та Петербург значних культурних і наукових сил із Києво-Могилянської академії продовжувався. До Москви прибули професори **Р. Краснопольський**, **О. Соколовський**, **Г. Госкевич**, **А. Стресовський**, **М. Канський** та інші. Всього протягом 1701—1763 рр. — до 95 професорів, з яких 18 були ректорами і 23 префектами. Особливо вражає приклад українського письменника, церковного і культурного діяча **Феофана Прокоповича**. Здобувши освіту в Академії, він учився в Італії, Швейцарії та Німеччині, а після повернення в Україну понад десять років був професором і ректором Києво-Могилянської академії, де викладав поетику, риторику, філософію, математику, теологію. Саме він написав одну з перших історичних трагікомедій за сюжетами вітчизняної історії “Володимир”, одразу поставлену на сцені Києво-Могилянської академії (вперше видана 1722 р. у Львові) і трактат “Про поетичне мистецтво”. У 1711 р. Прокоповича було призначено ігуменом Києво-Могилянського монастиря, ректором академії

* У Хохловському провулку збереглася садиба дяка **Омеяна Українцев** з палатами XVII століття (буд. № 7), в якій від 1770 р. розташовувався Архів Колегії закордонних справ.

і професором богослов'я. У 1713 р. ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович уклав “Історію імператора Петра Великого від народження його до Полтавської битви”. У 1715 р. Петро I викликав Прокоповича до Санкт-Петербурга для підготовки і проведення церковної реформи, в результаті якої на чолі церкви став Петро I.

До 1720 р. Прокопович керував у Росії створенням “Духовного регламента”, що було утверджено 1721 р. На чолі Духовної колегії (Синоду) став київський учений **Стефан Яворський**, а віце-президентом був Феофан Прокопович. 7 травня 1724 р. Архієпископ Феофан Прокопович коронував дружину Петра I імператрицю **Катерину Олексіївну**. У 1726 р. було видано працю Прокоповича “Коротка повість про смерть Петра Великого, імператора Російського”.

До речі, Прокопович був автором першого російського варіанта теорії освіченого абсолютизму, заснованого на ґрунті концепцій природного права й суспільного договору, пристосованих до російського політичного контексту, а також вчення про освіченого володаря — “філософа на троні” [6].

Тут особливо близько вкотре заторуємо болічу тему значного вкладу українських талантів не лише у розбудову, але й прославлення російської імперії, котру нещадно розкрив **Михайло Грушевський**. Ось що він писав щодо XVII століття, про яке йшлося: “Найздібніші ученики Києво-Могилянської школи — **Єп. Славинецький, Полоцький, Ст. Яворський, Дмитро Туптало, Теофан Прокопович** — ідуть у Московщину і помагають там витворити ту державно-централістичну машину, яка відтепер 200 літ мала матеріально висисати і духовно гнобити Україну”. Щодо XVIII століття, то Грушевський також узагальнююче назвав його “віком розтечі” кращих національних умів: “Українська інтелігенція на лівім боці Дніпра московщиться, на правім боці польщиться...” [7]. Втім це важлива проблема, що вимагає спеціального, окремого висвітлення.

Мої статті під загальною назвою “**Пішли в Московію від мене письменна...**” були присвячені не менше важливій темі, сформульованій тим же Грушевським. Адже саме він особливо наголосив надзвичайно велике значення, яке “українська наука XVII ст. мала для розвою письменства і культури московської”.

Та, здається, найкраще, найпрямолінійніше писав про це **Іван Огієнко**: “Нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завше впливає на свого сусіда, а сусіда переймає все краще. І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже немало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 р., з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші “начаша приходити в великоросійское царство и водворятися”.

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в “далеку Московію”, в “московскія страни” перейшло багато людей, що придбали там слави і собі, і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковичного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури [8].

Все так, але будемо пам'ятати, що, за жорсткою оцінкою Михайла Грушевського, “з заведенням московського урядування вся та неутолима “охота до урядів, а особливо до жалування”, яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його “Сні”...”.

Історична несправедливість полягала в тому, що, зі збільшенням залежності України, Москва нахабно привласнювала собі українські таланти, навчилася видавати їх перед усім світом за свої, нещадно нищила українську мову та ментальність, козацьку демократію та державність. У результаті XVII століття, в якому київська вченість, культура й освіта буквально врятували Москву від духовного занепаду, закінчилося руїною в Україні і смертю в російському підмосковному засланні гетьмана **Петра Дорошенка**... Далі — гірше. Говорячи словами **Івана Франка**, російські царі українськими руками прорубали вікно до Європи, щоб численні вікна в Україні до тієї самої Європи якнайшільніше позамуровувати.

Узагальнюючи гіркий досвід московського поневолення, Михайло Грушевський сто років тому оголосив пережитою і віджитою нашу орієнтацію на Московщину, на Росію і заявив, що вважає “визволення від “песього обов'язку” супроти Московщини незвичайно важним і цінним” [9].

Здається, нація нарешті засвоїла цей урок. ■

Література

1. **Грбавь І.Є.** І.П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века // Русская архитектура первой половины XVIII века. Исследования и материалы. — М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1954. С. 50.
2. Московская энциклопедия. Т. 1. Кн. 1. С. 602.
3. **Грбавь І.Є.** І.П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века. С. 69, 76, 84, 88, 89—90.
4. Історія української архітектури. К.: Техніка, 2003. С. 221.
6. Історія української культури. Т. 3. К.: Наук. думка, 2003. С. 580.
7. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 252.
8. **Огієнко Іван.** Українська культура. К.: Наша культура і наука, 2001. С. 124—125.
9. **Грушевський М.** Твори у 50 томах. Т. 4(І). Львів: Світ, 2007. С. 231—232.